

1-мавзу. Фаннинг назарий машғулоти мазмуни.

Кўкаламзорлаштириш тарихи.

Режа:

1. Фаннинг асосий мазмуни.
2. Кўкаламзорлаштириш ҳақида тушунчалар.
3. Кўкаламзорлаштиришнинг олдидаги вазифалари.
4. Кўкаламзорлаштириш тарихи.

Бугунги кунда шаҳарсозликдаги асосий муаммолардан бири – кўкаламзорлаштириш ишларини илмий асосда ташкил этишдир.

Аҳоли турар жойлари – шаҳарлар, туманлар, қишлоқ ва посёлкаларни кўкаламзорлаштириш – бу жойларни ободонлаштиришнинг асосий воситаларидан бўлиб ҳисобланади.

Кўкаламзорлаштириш кўлами – аҳоли яшаш маданиятидан далолат беради. Демографик тадқиқотлар кўрсатишича, кўкаламзорлашган худудларга аҳоли келиб муқим жойлашади, ҳамда бу жойлардан кўчиб кетиши камдан-кам кузатилади.

Ўзбекистон – кам ўрмонли мамлакат, шу сабабдан яшил ўсимликлар бу эрдаги табиат кўринишини белгилайди. Мамлакатимизда аҳоли яшаш жойлари, йўллар, ирригация иншоотлари, сув омборларини кўкаламзорлаштириш ишлари кенг кўламда олиб борилади. Иҳота ва тоғ мелиоратив ўрмончилик улкан аҳамиятга эга, чунки сув, ҳаво ва тупроқни муҳофазалашда ўрмоннинг ўрни беқиёсдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумат қарорларида аҳоли яшаш худудларини ободонлаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Ҳозирда кўкаламзорлаштириш ишларини олиб боришда бир қанча илмий ташкилотлар, ниҳол ўстириладиган кўчатхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Кўкаламзорлаштиришда қўлланиладиган манзарали дарахтлар ва буталар турларини кенгайтириш, ўлкамиз шароитларига мослаша оладиган нав ва шакллари излаб топиш, илмий даражада асосланган технология бўйича парваришлашни тадбиқ этиш – бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади.

Ўзбекистонда мавжуд кўкаламзорлаштириш материаллари ассортименти чекланган бўлиб, уни кўпайтириш ва яхшилаш муҳимдир. Кўчатхоналарда нобоп, ҳар қаердан олиб келинган ўсимликларни экиш ва кўпайтириш ярамайди. Шаҳарларда экишга мос бўлган, чидамли ва узоқ умр кўрадиган, қимматли манзарали дарахтлардан жўка, каштан, эман, чинорлар, явор заранги, ўткир баргли заранг, лола дарахти, каталпа, рябина, граб, нинабарглилар турларини экишга алоҳида эътиборни қаратмоқ лозим.

Тез ўсувчи дарахт турларидан терак турлари, оқ қайин, толлар, айниқса, мажнунтол, жанубий вилоятлар учун эса сафора, гледичия, оқ акация, бундук, айлант, яшил заранг, чинор ва бошқалар диққатга сазовордир. Шаҳарлар ва турар жой массивларини безатишда, монументал кўкаламзорлаштиришда кўпгина манзарали шаклга эга бўлган:

пирамидасимон, шарсимон, шохлари осилиб турувчи (мажнунтолсимон), устунсимон, япроқбаргли ва бошқалар катта аҳамиятга эга.

Шунингдек, шаҳарлар, посёлкалар, турар жойлар, маҳаллалар ва кишлоқ аҳоли пунктларини безатишлар, уларга чиройли ва шинам кўрк беришда ёрқин рангларда гуллайдиган буталар: спирея, жимолост, жасмин, настарин (сирен), дейсия, кизилник, тамарикслар, форзициялар, бирючина, сариқ акация, зарғалдоқ (золотистая) смородина ва бошқаларнинг ўрни бекиёсдир. Ушбу ва кўпгина буталарнинг бебаҳо сифати шундаки, улар нафақат тез ўсувчи ва шаҳарнинг ўзига хос экологик шароитларига мослашувчанлиги билан, балки манзарабоплиги юқори даражада бўлганлиги билан аҳамиятлидир.

Кўкаламзорлаштириш соҳаси олдидаги вазифаларни эчишда, аввало, ўсимлик турларини кўпайтиришда ва кўчатхоналарда этиштириладиган махсулотлар (ўсимликлар, кўчатлар) сифатини яхшилашда ҳозирда мавжуд бўлган ўсимликларнинг бой дендрологик фондидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Замонавий шаҳар ёки бошқа аҳоли яшаш жойлари – бу турли бинолар, кўп сонли муҳандислик иншоотлари, йўллар, майдонлар, очик жойлар, сув хавзалари ва яшил экинзорларнинг мураккаб комплекси. Шаҳарсозлик меъёрларига кўра, аҳоли яшаш жойлари ҳудудларининг 50% дан кам бўлмаган қисми кўкаламзорлаштириш объектларига ажратилиши керак.

Шаҳарсозликдаги катта тажриба шуни кўрсатадики, асосий вазифалардан бири – табиий ва сунъий яратилган муҳит ўртасида маълум мувозанат ва гармоник равишда уйғунлашувига эришиш, барча кўкаламзорлаштириш объектларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир яхлит тизимга бирлаштирилиши саналади.

Боғ ҳиёбонларини яратиш санъатининг муҳим жиҳати – уларни ташкил этишда яшил дарахтларнинг табиий ўсган ҳудудларини ҳамда бадиий ижод намуналарини бир тизимга бирлаштириб, уйғунлаштиришдан иборат.

Яшил қурилиш – узоқ вақтни талаб этадиган, яратиш технологияси бўйича мураккаб ижодий жараён бўлиб, бир қанча ишлаб чиқариш масалаларини эчиш ва тадбиқ этиш билан боғлиқдир. Яшил қурилиш амалиёти: боғ ва ҳиёбонларни яратиш; у ёки бу аҳоли яшаш жойларини ободонлаштириш; ҳар хил тупроқ-иқлим шароитига мос бўлган ўсимликларни танлаш; архитектура-қурилиш иншоотлари, сув хавзалари, йўллар, майдончалар, скульптураларга мос равишда ўсимликларни жойлаштириш ва гуруҳлаш; ўсимликларни экиб парвариш қилиш ишларини ўз ичига олади.

Кўкаламзорлаштириш масалаларини малакали равишда эчиш учун мутахассислар биология, экология, яшил ўсимликларнинг манзарабоп сифатлари, яшил қурилишда композициялар тузишдаги асосий услублар, яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш тизими, яшил экинзорларни лойиҳалаш, уларни яхши ҳолатда сақлаш учун олиб бориладиган асосий ишлар кўлами бўйича чуқур билимга эга бўлишлари лозим бўлади.

Дарахтларнинг чиройли, баланд бўйли, серсоя шох – шаббалари қайтарилмас шаклдаги барглари, гуллари шаҳардаги парклар, аллеялар, булварлар, сайилгоҳларга ўзгача чирой беради, юқори эстетик ландшафтларни юзага келтиради. Шаҳарда ўсувчи манзарали дарахт – буталар ҳавони газлардан ва чангдан тозалаб муҳим санитар – гигиеник функцияларни бажаради. Кўпгина дарахт турлари ҳавога учувчи моддалар – фитонцидларни ажратади, улар ўз навбатида ҳаводаги зарарли ва касаллик келтирувчи бактерияларга қирон келтиради. Бундай кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланиладиган дарахт – буталарга сохта каштан, чинор, эман, софора, терак, шамшод, қрим ва элдор қарағайи, тьян-шан, канада ва тиконли қорақарағай, форзиция, багрянник, бундук, виргин ва оддий арча, биота, сарв, туйя, мажнунтол, каталпа, зарнаб ва бошқалар қиради.

Дарахт ва буталар ўрмон мелиорациясида ҳам, айниқса тоғ ўрмон ва қум саҳро мелиорациясида муҳим аҳамиятга эга. Дарахтларни ҳимояловчи ихота ўрмонлари қишлоқ хўжалиги экинларини гармсел иссиқ шамоллардан сақлаб, ҳосилдорлигини оширади. Тоғ бағирларида террасаларга экилган дарахт турлари кучли ривожланган горизонтал илдиз тизимлари билан тупроқни мустаҳкамлайди, шу сабабли тоғ ўрмонлари эрозияни олдини олади. Кўчма қумларни мустаҳкамлашда псаммофит ўсимликлар - саксовул, черкез, қандим, қуёнсуяк, астрагал каби турларнинг аҳамияти каттадир. Турли хил иқлим, тупроқ шароитлари учун шу шароитларга мос келувчи қурғоқчиликка, совуққа чидамли, маҳсулдор ва узок яшайдиган дарахт – буталар ассортиментини танлаш ҳам дендрологияни асосий вазифаларидан биридир.

Шундай қилиб дарахт – буталарнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти жуда ҳам юқори ва турли- тумандир. Дарахт турларини қимматли хусусиятларини тўғри баҳолаш учун ушбу турнинг барча биологик, экологик ва физиологик хусусиятларини билиш зарур.

Ўсимликлар бу аҳоли яшаш жойларини ободонлаштиришнинг асосий таркибий қисмларидан биридир. Кишиларга эстетик завқ беришдан ташқари, улар шаҳар ва қишлоқларни тутун, ишланган газ ва ҳоказолардан сақлашдек жуда катта санитар аҳамиятга моликдир. Кўпгина ўсимликлар фитонцидлик (ўсимликдан чиқадиган, бактерияларни йўқотадиган учувчан моддалар) хусусиятига эга. Шунини айтиш керакки, боғ ва хиёбонлар шаҳар ҳавосини тозаловчи ўзига хос артерия ҳисобланади. Дарахт ва буталар ҳарорат тебраниш кўламини маълум даражада меъёрлайди, иссиқ кунларда ҳаво намлигини кўпайтиради, мелиоратив ва сув сақлаш хусусиятига эга бўлади. Яшил ўсимликлар турли хил ишлаб чиқариш жараёнида юз берадиган айрим ҳолатларга ва кўча шовқинларига қарши курашда айниқса, катта аҳамият касб этади.

Кўкаламзорлаштиришнинг комплекс ечимларига шаҳар ташқарисидаги ва аҳолиси гавжум бўлган яшаш жойларига яқин ўрмон майдонларини ободонлаштирилган истироҳат боғларига айлантириш масаласи ҳам қиради. Завод, фабрика, болалар муаесасалари ва бошқа жойларни кўкаламзорлаштиришга катта аҳамият берилади. Янги яшаш мавзелари эса

кўкаламзорлаштириш ншлари бажарилгандан кейингина фойдаланишга топширилади. Йил бўйи зарур бўладиган гуллар кўкаламзорлаштириш жойларида, шунингдек, очик ва ёпиқ ерларда буташ материалларини олиш учун, турли кўринишдаги оранжировкалар (гулдаста, сават, композиция ва ҳ.к.) -қўлланилади. Кўпгина гул ўсимликлари эстетик завқдан ташқари, амалий аҳамиятга ҳам эгадир, яъни улар озик-овқат, дори-дармон ва эфир мойи ишлаб чиқаришда ишлатилади.

Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш, катта яшил мавзеларни яратиш, меҳнаткашлар ҳаётига манзарали ўсимликларни киритиш бунинг ҳаммасини қатъий режа асосида ва яшил қурилиш талабларини чуқур билган ҳолдагина тўғри амалга ошириш мумкин. Бу ишда қуйидагилар катта аҳамиятга эгадир:

-манзарали ўсимлик навларини аниқ танлаш ва ўстириш;

-уларни ҳудуд бўйича тўғри тақсимлаш.

Кўкаламзорлаштириш ишларида дарахт-буталар, гуллар ва майсазор ўсимликлари қўлланилади. Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш ва турли яшил масканлар барпо этишда шу ўсимликлар гуруҳларини усталик билан уйғунлаштириш зарур.

Гул кўчатлари очик ва ёпиқ ерлардаги ўсадиган ўсимликларга бўлинади. Уз ўрнида, очик ердаги ўсимликларга бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик, кўп йиллик ўсимликларга эса очик ерда қишлоқчи ва қишламайдиган турлари киради. ёпиқ ердаги ўсимликлар ҳар доим кўм-кўк, чиройли гулловчи (давомли ишлаб чиқариш) ва тезлаштириб етиштириладиган ўсимликларга бўлинади.

Тўғри ташкил этилган гулчилик юқори фойдали тармоқ ҳисобланади. Шунинг учун гулчилик ҳам қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш асосида ривожланиши зарур. Бу масалаларни муваффақиятли ечишда соҳа мутахассислари ва гулчилик билан шуғулланувчилар ўз билимларини яида бойитиш билан кўпроқ тарқалган манзарали ўсимликларни етиштириш, уларнинг навларини кўпайтириш, агротехникасини мукамаллаштиришлари зарур.

Яшил ўсимликлар-бу аҳолини яшаш жойларини ободонлаштиришнинг асосий омилларидан биридир. Эстетик завқдан ташқари, улар шаҳар ва қишлоқларни тутун, ишлатилган газлар, чанг ва хокзолардан сақлашдек жуда катта ва санитар аҳамиятга эгадир. Кўпгина ўсимликлар фитонцидлик (ўсимликдан чиқадиган, бакте-рияларни йўқотадиган учувчан моддалар) хусусиятга эгадир. Парк, боғ ва хиёбонлар - бу шаҳар ҳавосини тозаловчи ўзига хос артериядир. Дарахт ва буталар ҳарорат ўзгаришини маълум даражада текислайди, иссиқ кунларда ҳаво намлигини кўпайтиради, мелиоратив ва сув сақловчи хусусиятига эгадир.

Айниқса, яшил ўсимликлар турли ишлаб чиқариш ва кўча шовқинлари билан курашишда катта аҳамиятга эгадир.

Яшил қурилиш (кўкаламзорлаштириш) мажмуа ечимларига, шаҳар ташқарисидаги ва катта аҳоли яшаш манзилларига яқин бўлган ўрмон майдонларини ободонлаштирилган хиёбонларга айлантириш масаласи ҳам

киради. Завод, фабрика, болалар муасса-лари ва бошқа жойларни кўкаламзорлаштиришга катта аҳамият берилади. Янги яшаш мавзелари ҳам кўкаламзорлаштириш ишлари бажарилгандан кейингина фойдаланишга топширилади. Бу ҳаммаси - республика маданий савиясини ўсишининг яққол намунасидир.

Гуллар бутун йил бўйи зарур. Улар кўкаламзорлаштириш жойларида, шунингдек, очик ва ёпиқ ерларда буташ материалларини олиш учун турли кўринишдаги аранжировкалар (гулдаста, сават, композиция ва ҳ.к.) учун қўлланилади.

Кўпгина гул ўсимликлари, эстетик завқдан ташқари, амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, озик-овқат, дори-дармон ва эфир мойи ишлаб чиқаришда ишлатилади.

Аҳоли яшаш жойларида кўкаламзорлаштириш, катта яшил мавзеларни яратиш, меҳнаткашлар ҳаётига манзарали ўсимликларни киритиш бу ҳаммасини қатъий режа асосида ва яшил қурилиш (кўкаламзорлаштириш) ишини чуқур билган холдагина тўғри амалга ошириш мумкин.

Бу ишдаги вазифаларга қуйидагилар киради :

1. Манзарали ўсимликлар навларини аниқ танлаш ва ўстириш;
2. Уларни территория бўйича тўғри тақсимлаш.
3. Яшил қурилишда дарахт-буталар, гул-майсалар ва газон ўсимликларини қўллаш.

Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш ва турли яшил объектлар қурилишида шу ўсимликлар гуруҳларини усталик билан уйғунлаштирмоқ зарурдир.

Ушбу мавзулар Талабаларга кўкаламзорлаштиришда қўлланиладиган ўсимликлар турларини, дарахт-бута экинларининг, манзарабоп, биологик ва экологик хусусиятларини ўрганиш, яшил қурилишда композициялар тузишдаги асосий услублар билан танишиш, аҳоли турар жойларини кўкаламзорлаштириш тизими, уни лойиҳалаштириш, ҳамда Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларида кўкаламзорлаштириш лозим бўлган ҳудудларда олиб бориладиган асосий ишлар кўламини бажаришни ўрганишга ёрдам беради.

Саноатининг ривожланиши атроф - муҳитни ифлослантиришига, ҳаво ва сув хавзаларини аерозол ва газ шаклидаги чиқиндиларни завод, фабрика иссиқлик электр стансиялари, иситиш тармоқлари, автомобиллар кўпроқ чиқарадилар, бу эса одамларнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатади, айниқса Ўзбекистоннинг кескин континентал иқлимида бу яққол кўзга ташланади. Бу муаммо халқаро аҳамиятга эгадир. Юнесконинг бош сессиясида кенг тадқиқотлар программаси қабул қилинган: «Одам ва биосфера» мавзусида. Бу тадқиқот ишларида Ўзбекистон ҳам фаол қатнашябди.

Ҳозирги замон шаҳри ёки аҳоли пункти - бу мураккаб иморатлар бўлиб, улар хар ҳил вазифани бажарадилар, йўллар, майдонлар очик жойлар, сув хавзалари ва яшил дарахтзорлар. Ҳозирги замон шаҳар қурилиш нормалари бўйича аҳоли пунктларнинг 50% майдонида яшил дарахтзор, буталар билан қопланган бўлиши керак.

Яшил қурилиш амалиёти ўзига шуларни камраб олади: боғлар, барпо этиш, хар ҳил объектларни кўкаламзорлаштириш шароитга ўсимлик турларини танлаш, хар ҳил объектларда ўсимликларни жойлаштириш ва гурухлаш ва уларга парвариш бериш.

Аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштириш тарихига назар ташласак, у кулдорлик даврида пайдо бўлишга ишонч ҳосил қиламиз, у даврда боғлар, диний иншоотлар, саройлар, хукмдорлар боғларига асосий эътибор берилар эди. қадимги мисрда боғларни жойлаштириш юқори сифат билан бажарилар эди. қадимги месопотамияда катта майдонли ов кўриқхончалари бўлган. Зинапояларда жойлашган боғлар нарвонлар билан боғланган. қадимги Грецияда дарахтлар симметрик усулда жойлашган ибодатхоналарни ўраб турар эди, айрим пайтларда эса шахарнинг марказини хам. Бизнинг асримиздан илгариги V асрда боғлар - геронлар коллонналар ва хайкаллар билан безатилган ва спорт билан шугулланадиган майдонлар кўкаламзорлаштирилган.

Марказий Осиёда боғ-сарой (парк) санъати кўп асрлик тарихга эга. Бизнинг эрамиздан илгариги VI - VII асрда Мугоб, Зарафшон ва Амударёнинг водийларида форс (Ерон) империясининг бой вилоятлар - Маргиёна, Сугдиёна, Бактрия, Хоразмда умумий йўллар, Шимолий- Ғарб, Хиндистон, ва эрон. қашгар ва Жанубий Хитой билан алоқа бўлган.

Самарқанднинг қадимги ажойиб боғлари, саройлари ва дала ховлилари тўғрисида қадимги араб географи (XII аср) Ибн-Хаукама (Л.С.Залеская, 1949) «Самарқанд - буюк ва ажойиб шаҳар, у Сўгд дарёнинг жанубида жойлашган, Шаҳаржа кўп уйлар, саройлар, дарахтлар билан уралмаган уйлар оз. Шаҳарнинг ташқарисидаги саройлар, боғлар, бизнинг давримизгача этиб келмаган, улар хашаматлиги билан ажралиб турган ва йирик мачитлар, мадрасалар Самарқанднинг диққатга сазовор бўлган жойлари кўп бўлган. Йирик ва чиройли боғлардан бири Испания элчиси Клавика да Гонзалес ёзганидек Давлатобод деб номланган. Бу боғ катта очик жойдан иборат бўлиб у тупроқдан қурилган тепалик билан чегараланган, кўп сонли мевали дарахтлардан иборат бўлган. Боғда бугу, қирғовул (тустовук) ўстирилган (боқилган). Боғдан узумзорли йўл бўлган. Деворлар ёнига бир неча қатор баланд бўйли дарахтлар экилган. Мевали боғда олти ховуз ва ариқлар тармоғи бўлган. Йўллар боғлардан юқориқ жойларда жойлашган бўлиб, уларнинг атрофида серсоя бўлган дарахтлар экилган.

Дарахтободдаги боғ чет элдан келганларни ўзининг чиройи билан хайратда қолдирар эди. Археологларнинг аниқлашига бу боғ шаҳардан узок бўлмаган. Миср-Шаар харобалари олдида жойлашган.

Қадимги Самарқандда юқорида ёзилганидан ташқари бошқа боғлар хам бўлган Шаханнумо (Самарқанддан жанубий-шарқда 27 км нарида), Дилкушо, Шамоллар боғи, Кўнгилни хурсанд қилувчи, Чинорли боғ.

XV асрнинг охири, XVI асрнинг бошида Самарқандда ва Хиротда боғларни барпо этишнинг бошқача усули қўлланилган. экилган ўсимликларнинг тури байроқ бўлган. Самарқанддаги Дарвиш - Муҳаммад Тарахонда ажойиб қайрагочлар, биота, кумушсимон тераклар экилган эди.

Боғ-Жахон-Арада Хиротда Сара (кипарис), чинор, узум ва мевали дарахтлар ўсган.

Инсон қадим замонлардан бери турли хил кўркем ўсимликлар дунёси ўраб олган. Ибтидоий одамлар ўз гўшаси атрофида ўсувчи егулик ва кўп касалликларга даво бўлувчи ўсимликларни қидириб топишга ҳаракат қилишган. Лрхеологик қазилмалардан ҳам шу нарса маълумки, қадимги дунё халқлари ўсимликлардан егулик, доривор ва манзарали ўсимликлар сифатида фойдаланишган. Осиё, Европа, Африка ва Америкадан топилган кўпгина қоялардаги тасвирлар гулларнинг ва манзарали ўсимликларнинг бекиёс гўзаллигини бизнинг давримизгача етказиб келган. Эрон, Ҳиндистон, Япония, Марказий ва Жанубий Америка халқлари қадим вақтлардан бери йирик ва очиқ гулли ёввойи ўсимликлардан, шунингдек, доривор хусусиятга эга бўлган ўсимликлардан ўз эҳтиёжларига яраша фойдаланишган. Бу ўсимликлар билан улар ўзлари яшаган жойларни безашган ва уларни тиббиёт соҳасида ишлатишган.

Олимпларнинг фнкрига кўра, энг биринчи манзарали ўсимликлар атиргул билан лотос бўлган. Қадимги обидаларнинг гувоҳлик беришича, бу ўсимликлардан жамиятда 5,5-6 миғ йил, гулсафсар ва хризантемадан эса 4 миғ йил аввал фойдаланилган. Ота-боболаримизнинг бу гулларга бўлган муҳаббатини қояларга ва уй-жой жиҳозларига туширилган тасвирлардан, кашталарга тикилган гуллардан, нақшлардан, эски кўлёмалардан билиш мумкин.

Крит оролида олимплар томонидан 3500 йил нлгариги атиргул тасвири топилган. Умуман, бу гулларнинг тарқалиши 1000 йил аввал бошланиб Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Яқин Шарқ, Мисрдан ўтиб Юнонистон ва Римгача етиб келган. Қадимги Юнонда атиргул гўзаллик худоси Афродитага бағишланган, унинг эҳроми атрофларини атиргуллардан ташкил топган гўзал боғлар ўраб турган.

Римликларда атиргул «жасорат» тимсоли ҳисобланган. Бу гуллардан ишланган гулчамбарлар ғолибларнинг бошларига кийдирилган. Ҳар баҳорда оламдан ўтганлар хотираси учун атиргуллардан иборат «гуллар байрами» ўтказилган.

Қадимги Миср ҳунармандлари эҳром, сарой ҳамда жамоат жойларини ғаройиб мевали дарахтлар ва гуллар билан безашган. Уша замонлардаёқ тропик ва субтропик ўсимликлар сарой боғлари ва хоналарни кўкаламзорлаштиришда кўлланилган.

Тель-Эль-Амарандан топилган тошдаги ёзувлар шундан далолат берадики, бу ерларда йўл четларига қатор қилиб манзарали дарахтлар экилган. Сарой ва уй олдиларидаги боғлар биринчи марта ясси томли уйлар қурилиши одат тусига кирган, Яқин Шарқда пайдо бўлган. «Осилиб турувчи боғлар» маркази Вавилон, Ассирия бўлиб, у Ефрат ва Йўлбарс дарёлари ёнидаги серҳосил водийларда жойлашган. Вавилон боғи, боғ ташкил этиш санъатининг намунали тимсолидир, бошқача айтганда, Семирамиданинг «осилиб турувчи боғлар»и қадимги дунё ажойиботларининг биридир. Бу ғаройиб боғлар. Вавилон шоҳининг кўрсатмасига биноан, унинг севимли

маликаси шарафига ташкил этилган.

«Осилиб турувчи боғлар» тўрт қаватли кенг минораларда жойлашган бўлиб, унинг айвонларида пальмалар, кипарислар, мевали дарахтлар, манзарали ноёб ўсимликлар ва чиройли гуллар ўстирилган. Мевали дарахтлар, гулли ўсимликлар, ҳаттоки ноёб қушлари бўлган қадимги Соломон боғлари ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келган.

Эрамизгача бўлган XVI аср тарихий ҳужжатлари бизга шундай маълумотлар берадики, сарой олдиларида тўғри бурчакли квадрат шаклда жойлашган бу боғлар девор билан ўралган. Боғ ўртасида тўрт бурчакли ҳовуз қурилиб, унга тошлардан ясалган зиналар билан борилган.'

Қадимги Мисрнинг манзарали боғдорчилигида сувдаги боғлар алоҳида ўрин тутган. Эҳром сарой олдидаги тўрт бурчакли ҳовузларда Мисрнинг ажойиб оқ ва ҳаворанг нилуфарлари, лотослари ўстирилган. Италияда манзарали боғдорчилик бир мунча бошқачароқ ривожланган. Римда эса ясси томлар ва балконларни тувакда ўсувчи гуллар билан безаш урф бўлган. Италия боғбонлари бундан икки минг йил илгари манзарали субтропик ўсимликлар: яшил самшит, лавр, олеандр, ясмин, анор, иальмалар, ҳар хил яшил нина баргли дарахтлар ва турли хил уй гуллари етиштиришган. Римликлар мевали ва гулли ўсимликларни ўзига хос иссиқхоналарда ҳам кўкартиришган. Уйларни, саройларни кўкаламзорлаштириш қадимги Юнон ва Византия шаҳарларида, уларга ёндош мамлакатларда кенг қўлланилган. Хоналарни ички кўкаламзорлаштиришда йирик тропик ўсимликлар: пальма, кодеум ва нафис гуллардан фойдаланилган. Унинг маълум қисмини ҳовуз безаб турган. Кўкаламлаштиришда Яқин Шарқ мамлакатларидан фарқли равишда Эрон ва айниқса, Ҳиндистонда ўсимликлар архитектураси катта ўрин тутган. Бу боғлар очқ ва ёпиқ жойларда етиштирилган ўсимликлардан ташкил топган бўлиб, ҳозирги даврда сақланиб қояинмаган.

Бизнинг давргача бўлган 500-йилда форслар биринчи бўлиб чиройли ҳовузлар, турли-туман ғаройиб гуллар ва манзарали дарахтлардан иборат бўлган истироҳат боғларини кўпайтиришган. Баъзан бу боғларда ёввойи ҳайвонлар ҳам бўлгани учун форслар уни «ҳайвонлар боғи» деб аташган. Форс империясининг ҳайвонлар боғи ва шу билан бир қаторда гулзорлари шоҳлар ва юқори табақали амалдорлар яшаган жойларда ташкил этилган.

Шарқий Туркистонда манзарали боғдорчилик хўжалигининг пайдо бўлиши Урта Шарқ халқларида тупроқшунослик, боғдорчилик, сабзавотчиликни келиб чиқиши ва ривожланиши билан узвий боғланган.

Бу халқлар Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Кичик Осиё мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқалар ўрнатишган. Шарқий Туркистон шаҳарлафидан ўтувчи буюк ипак йўли ана шундан далолат беради.

Эҳром деворларидаги расмлар, тарихнинг турли даврига доир бўлган эски ёзувлар бизга у ёки бу мамлакатнинг гуллари, узумзорлари ва боғлари ҳақида маълумот беради. Масалан, X-XIV асрдаги тарихий ёдгорликлар уйғур давлатининг гуллаб-яшнаганлигини кўрсатади. Уйғур бойларининг ҳаёти ва яшаш шароити . деворлардаги расмларда муҳрланган. Бу расмлардан бирида тасвирланган князь қўлидаги гул тинчлик тимсолидир.

Гуллар етиштиришни касбга айлантирган уйғурлар қизларга, баъзан йигитларга ҳам гулларнинг номини кўйишган. Бу ҳол ҳозир ҳам давом этмоқда. Боғларда ва хоналарда пеларгония, бальземин (хнагул) фуксияч(томчигул), алоэ (тикангул), гиппеаструм (пиёзгул) фикус, лавр, олеандр ва бошқа ўсимликлар етиштирилган. Гуллар, манзарали дарахтлар, буталар ҳақида халқ кўшиқларида куйланган, шоирнинг шеърларида, бадий санъат асарларида акс этилган.

Узоқ Шарқ мамлакатларида, Жанубий-Шарқий Осиёда, айниқса, Корея, Япония, Вьетнамда ўзгача боғдорчилик санъати XIII асрдан бери яшаб келмоқда. Бу мамлакатларнинг халқлари манзарали боғдорчилик гуллари билан безашнинг беқиёс усуллари ишлаб чиқишган ва бу сингари*ўсимликларнинг жуда бой хилларини йиғишган. Японларда бансеки, бонзайқ сингари манзарали санъатнинг ҳамда гулли безаклардан икобана, икенаборикка, нагиери, морибана каби кўпгина турлари мавжуд. Бонзайи ва бансеки усулида асосан император саройлари кўкаламзорлаштирилган бўлиб, ундан шу вақтга қадар кичик боғларини безашда ҳам фойдаланиб келинмоқда.

Пакана (кичкина) ўсимликлар хилига субтропик нина баргли ва оддий баргли дарахтлар, буталар киради. Хризантема эса Япония ва Хитойда асосий гулли ўсимликлар ҳисобланган. XIII аср ўрталарида Урта Европа шаҳарларида ҳар-хил ғаройиб ўсимликлар учун махсус хоналар ташкил қилина бошланди. Рейнда биринчи марта қишки боғ яратишга уриниб кўрилди. Уша даврда ғаройиб ўсимликлардан хоналарни кўкаламзорлаштиришда фойдаланиш манзарали боғдорчиликни ривожланиши учун янги бир туртки бўлди.

Ботаника боғлари 1400 йилда Флоренцияда, 1530 йилда Мантудда, Римда ва бошқа шаҳарларда ташкил қилинди. Бу боғлар машҳур архитекторлар Г. Голлвитцев ва В. Вирсингнинг ёзишича, Семирамидадаги боғлардан ҳам аълодир. Пруссияда император Фридрих III, Франция қироли Карл V ва унинг ўғли Филипп II ўз саройларида апельсин, лимон дарахтларидан ва турли хил доривор ўтлардан иборат боғлар барпо этиришган, махсус аквариумларда эса ноёб балиқлар ва ҳатто хонбалиқни кўпайтиришган.

Европа мамлакатларида XIV аср охири ва XV аср бошларида бўтакўз, лолақизғалдоқ, наргис, бинафша, лилия (пиёзгул), хайригул, гулсафсар манзарали ўсимликларнинг асосий хили ҳисобланган. Булар асосан Европа флораси ҳамда Осиё ва Шимолий Африканинг айрим ўсимлик турларидан ташкил топган. Яқин Шарқ мамлакатларнинг баъзи ўсимлик турлари ҳам аста-секин ботаника боғлари орқали шулар таркибига кирди. Ботаника боғларида пиёзгулли ўсимликлар ҳам пайдо бўлди. Лола, наргис, гулисунбул, бог пуфаги, тугмабошлар шулар жумласидандир.

Туркиядан XVI аср ўрталарида Италияга биринчи марта оддий сирен (настари) ўсимлиги, кейинроқ олча ва боғ ясмани келтирилди. Кейинроқ Европага тропик манзарали ўсимликлардан: чечак, мирабилис, тагетислар, шунингдек, Шимолий Американинг баъзи ўсимликлари келтирилди. XVI асрда кўкаламзорлаштиришнинг янги босқичи бошланди, буида асосий

диққат балкон ойналарини, айвончаларни манзарали ўсимликлар билан безашга қаратилди. Бу пайтда санъатнинг яна бир тури-ўсимликларни ҳайчи билан қирқиб, уларга турли шакл бериш бунёдга келди. Жанубий ва Марказий Европада самшит ўсимлиги кўпайтирилган ва қайчи билаи турлнча думалок, тўртбурчак; цилиндрик ва ҳоказо шакллар берилган. Сарой ичкарисини, қишки боғларни ва баъзи турар-жойларни кўкаламлаштириш учун ҳам ўсимликларга ҳар хил шакллар берилган.

17-асринг иккинчи ярмида хусусий ва давлат ботаника боғлари сони, четдан келтирилган манзарали ўсимлик турлари кескин кўпайдн. Иқтисодн ривожланган давлатлар ва баъзи бой бадавлат кишилар ўз ҳисобидан экспедициялар ташкил қилишиб, сайёҳларни ва олимларни узоқ мамлакатлардан ўсимликлар олиб келиш учун жўнатишди. Шимолий Американинг маданпйлашган ўсимлик турлари сони XVII асрга келиб анча кўпайди. Шу даврга келиб Европанинг манзарали ўсимликлар турига редбекия, монарда, гелениум, канада аквилегияси, кўп йиллик астралар (кўқонгул), шойигуллар, манзарали буталар, баъзи дўланалар, Жанубий туя ўсимлиги кабилар кирар эди. Европада XVII асрда совуққа чидамсиз ўсимликларни парваришлаш учун иссиқхоналар кура бошланди. Сал вақтдан сўнг катта ботаника боғларининг иссиқхоналарида Урта Ер денгизи, Шарқий ва Жанубий Осиё, Австралия, Янги Зеландия, Марказий ва Жанубий Америка, Жанубий ва Марказий Африка, Ҳиндистон, Атлантика ва Тинч океани оролларида келтирилган тропик ва субтропик ўсимликлар жой олди.

Қишки боғларни, саройларни кўкаламзорлаштиришда пальмалар учун алоҳида жой ажратиларди, буларни ва ғаройиб ўсимликларни йиғиш, тропик ўсимликлар флорасини ўрганиш учун махсус экспедициялар ташкил этиларди. Қелтирилган ўсимликлар хили ошган сари қишки боғлар барпо этишнинг янги тури, яъни уй томларида қишки боғ яратила бошланди. Шу тариқа ясси томлар куриш ва каттароқ қишки боғларни кўпайтириш тавсияномалари ҳам пайдо бўлди.

Европа боғларида XVIII асрда Шимолий Америкада ўсувчи турли хил буталар, дарахтлар, кўп йиллик ўсимлик-гуллардан нилуфар ва флокслар пайдо бўлди. Бу каби ўсимликларга қизиқиш борган сари ортиб, Европада янги гўзал қишки боғлар бунёдга келди. Германияда 1874 йилда қурилган қишки боғ катта шов-шувга сабаб бўлди. Бу боғда пальма, бамбук, шакарқамиш, банан, агава, церус ва бошқа субтропик ва тропик ўсимликлар билан бир қаторда ҳар хил ноёб кушлар ҳамда сув ўтлардан ташкил тоиган ҳовуз ва шаршара ҳам бўлган. Германияда майдони 800 м², баландлиги 13 м бўлган яна бир ажойиб қишки боғ бор эди. У боғ 1922 йилгача сақланиб келган. Қишки боғда субтропик ва тропик ўсимликларни бир меъёрда ўсиши учун маълум миқдордаги иссиқликни етказиб берувчи мослама бўлган. Боғда апельсин, лимон ва пальмалар, мексика мимозалари, олеандр, сарв дарахти, цикломенлар, яшил эман дарахтларн, чирмашиб ўсувчи ўсимликлар (лианалар) ўсган. Бу ерда фавворалар, уйчалар, дам олиш учун ўриндиқлар ҳам мавжуд бўлган.

Томда боғлар барпо этиш Европа ва Шимолий Америкада авжига

чиққанди. Майдони 4000 м² бўлган энг катта том боғи 1929 йилда Берлин шаҳридаги Карлштат савдо растасининг томида бунёд этилди. Боғда тахта тувакларда, вазонларда ҳар хил ўсимликлар ва гуллар, шунингдек, маҳаллий флоранинг маданий буталари ўсган.

16-асрнинг иккинчи ярмида, Россияга Европадан иссиқхоналарда ўсувчи турли хил ўсимликлар келтирилди. Москвада Измайлов боғлари барпо бўлди, бу ерда баъзи Жанубий фоидали ўсимликлар кўпайтирила бошланди, 1974 йилда Кремль боғлари ҳақидаги ёзувларда хушбўй, доривор, истеъмол қилинувчи ўсимлик лардан ташқари, пионлар, лолақизғалдоқлар, бир йиллик дельфиниумлар ҳам ўрин олган. Измайлов номидаги боғда оқ лилиялар, пионгуллар, лолалар, чиннигуллар, атиргуллар ва манзарали сарв дарахти буталари бўлган. 1702 йилда Кремль боғларида иссиқсевар ўсимликлар орасида 8 туп узум кўчати ва 100 дона тувакда ўсувчи ҳар хил гуллар ва манзарали ўсимликлар бор эди. Кейинчалик мартабали боярлар ва сарой билимдоняри боғларида ҳам иссиқхоналар бунёдга келди.

Эрондан Москвага XVIII аср ўрталарида иссиқсевар мевали дарахтлардан лимон, кофе дарахти, анор, шафтоли, шунингдек, сарв дарахти ва 40 турдан ортиқ фикус, лавр, ямин, размарин, буксус, алоэ каби ғаройиб ўсимликлар келтирилди.

Москвадаги янги боғлар ғарбий услубда ташкил қилинди. Бу боғларда геометрик шаклдаги тўғри йўлкалар ҳовузлар ва доира шаклидаги гулпушталарда чиройли гуллар экилган. Қишда ўсимликларни махсус иситилган хоналарда ва ойнавон иссиқ биноларда эман дарахти ёғочидан ясалган тувакларда ёки чўян гулдонларда сақлашган. Хон саройининг пойтахт Петербургга кўчиши муносабати билан янги боғлар ва ойнавон иссиқлик хўжаликлари шаҳар ва шаҳар чеккаларига жойлаштирилган. Аста-секин фаввора ва шаршараси бўлган ойнавон иссиқлик бинолари қурила бошланди. Мана шу тарзда Петербург атрофларида бу сингари бинолар пайдо бўлди. Россияда манзарали боғдорчиликни янада ривожлантириш учун Петр I чет элдан моҳир боғбонларни таклиф этарди, уларга пул тўлаб, ёш, қобилятли рус ёшларига боғбончилик сирларини ўргатишни талаб қиларди.

Катта байрамларда сарой ичкарасини турли хил чиройдаги ўсимликлар билан безаш урф бўла бошлагач тропик ва субтропик ерлардаги табиат бойликларини ўрганиш мақсадида узоқ ва иссиқ ўлкаларга саёҳат қилувчи ёш ўлкашунослар сони кўпайди. Турли жамият табақаларида ботаникани севувчилар сони ортди, чет элдан келтирилган ажойиб ўсимликларни етиштирувчи хусусий ойнавон бинолар ҳаттоки ботаника боғлари вужудга кела бошлади.

«С. Петербургская ведомость» рўзномаси саҳифаларида ёзилишича, Гамбург ва Голандиядан кемаларда келтирилган ҳар хил ўсимликлар: лавр дарахти, апелсин, цитрус ўсимликлари биржа орқали «ким ошди» савдоларида сотилган.

Сарой ва баъзи бадавлат дворян боғларининг боғбонлари Санкт-Петербург тиббиёт боғининг ойнавон иссиқ биноларида ўсувчи анжир, алоэ,

ананас, цитрус, гулли ва пиёзгулли каби турли хилдаги ўсимликларни сота бошладилар. Савдо-сотиқ саноатининг ривожланиши билан бирга, катта боғлар ва ойнавон иссиқлик хўжаликларини барпо этиш янада кўпайиб борди. «Садоводство» журналининг ўша даврдаги сонларидан бирида бу боғлар ва хўжаликларида 1000 тагача лимон дарахтлари 500 та ананас ва ҳар хил манзарали ўсимликлар ўстирилаётгани таъкидланган.

Янги ўсимликларни маданийлаштириб ҳаётга йўллашда Петр I бошчилигида барпо этилган доришунослик томорқаси ҳамда Москва ва Петербургдаги бошқа томорқаларда ҳам катта ишлар қилинди (қейинчалик бу томорқалар ботаника боғларига айлантирилди).